

HELDEN

IN Gedrukte
ridderverhalen
uit de vijftiende
en zestiende eeuw

HARNAS

**ONDER REDACTIE VAN Elisabeth de Bruijn,
Marie-Charlotte Le Bailly en Steven Van Impe**

**MET BIJDRAGEN VAN Kevin Absillis, Bart Besamusca,
Frank Brandsma, Elisabeth de Bruijn, Willem Kuiper en
Remco Sleiderink**

© 2021 Elisabeth de Bruijn, Marie-Charlotte Le Bailly en Steven Van Impe | uitgeverij
Sterck & de Vreese

Omslagontwerp en boekverzorging Peter Slager
Lettertypen omslag en binnenwerk: Auto 1, Questa, Zeitung

ISBN 978 90 5615 795 1
NUR 610

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & de Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland –info@sterckende-vreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & de Vreese.

Sterck & de Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

INHOUD

Inleiding
7

Hoofdstuk 1
Ridderverhalen in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Lage Landen 10

Hoofdstuk 2
De Europese dimensie van ridderromans
31

Hoofdstuk 3
Recepten voor een aantrekkelijk verhaal
54

Hoofdstuk 4
Wisselende waardering
77

Besluit
**De ridder is niet gestorven. Over de eeuwige terugkeer
van de geharnaste superheld**
96

Over de auteurs
113

Beeldverantwoording
116

Eindnoten
119

INLEIDING

Het is 778 en het leger van Karel de Grote strijdt tegen de Moren. Een achterhoede van het Karolingische leger wordt verraden en in Roncevaux, een hoge bergpas in de Pyreneeën, in de val gelokt. Onder de ridders bevinden zich Karels baronnen Roelant en Olivier. Wanneer Olivier ziet hoe groot het vijandelijke leger is, adviseert hij Roelant om op zijn hoorn te blazen en zo de andere manschappen om hulp te roepen. Roelant weigert dit in eerste instantie uit eergevoel. Als de nederlaag onvermijdelijk is, blaast Roelant alsnog: niet voor hulp, maar zodat Karel en zijn mannen hen kunnen wreken.

Deze legendarische gebeurtenis, die teruggaat op een historische strijd van Karel de Grote (†814) tegen de Basken, wordt dramatisch uit de doeken gedaan in het Oudfranse *Chanson de Roland*. Dit epische gedicht werd omstreeks 1100 geschreven en is daarmee een van de oudst overgeleverde middeleeuwse ridderverhalen. In de eeuwen daarna ontstonden er in verschillende talen bewerkingen van het *Chanson de Roland*. Aan het begin van de dertiende eeuw werd bijvoorbeeld een Middelnederlandse vertaling gemaakt die bekend staat als het *Roelantslied*. Berijmde stukken van de verhaalstof komen ook voor in de gedrukte Nederlandstalige prozaroman uit het begin van de zestiende eeuw. Daarnaast leefde de figuur van Roelant door in andere verhalen. Sommige daarvan bespreken zijn heldhaftige voorgeschiedenis en een enkele, zoals *Renaut de Montauban*, portretteert hem zelfs als vijand. Ook in de periode van de vroege boekdrukkunst vormde de verhaalstof de inspiratiebron voor nieuwe verhalen. Zo is het hoofdpersonage uit het vroegzestiende-eeuwse Italiaanse epos *Orlando Furioso* van Ludovico Ariosto gebaseerd op Roelant. Maar ook in de middeleeuwen circuleerden er verhalen die aanknoopten bij de gebeurtenissen in Roncevaux. Dat geldt bijvoorbeeld voor *Galien le Restoré*, waarin de gelijknamige hoofdpersoon nog net op tijd op het slagveld aankomt om zijn stervende vader Olivier te leren kennen en vervolgen

Karel de Grote te redden. Kennelijk had men in de middeleeuwen ook de behoefte aan een ‘happy end’ – Galien dankt zijn bijnaam, le Restoré, aan het ‘herstellen’ van het ridderschap. De precieze ontstaanstijd van *Galien* is niet bekend, maar het verhaal werd aan het begin van de zestiende eeuw veelvuldig herdrukt in het Frans. Dat het verhaal ook in de Lage Landen werd gelezen, weet men uit latere getuigenissen. Er was echter geen Nederlandstalige uitgave van het werk bekend tot er in 2016 een zestiende-eeuwse druk opdook op een veiling.

Deze Nederlandstalige druk, *Galien Rethore*, kreeg een plaatsje in de collectie van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen, niet ver van de plek waar Willem Vorsterman het boek omstreeks 1540 drukte. Het nieuws over de aankoop van deze bijzondere roman werd enthousiast ontvangen in de wereld van de oudere letterkunde en boekwetenschap. Maar daarbuiten was er nauwelijks aandacht voor. Ter vergelijking: toen een bibliothecaris uit Bristol in 2019 enkele handschriftfragmenten ontdekte over de tovenaars Merlijn en andere personages uit de Arthurlegende, haalde dat nieuws de internationale pers.¹ Natuurlijk waren die fragmenten veel ouder en bovendien handgeschreven, maar bij deze internationale aandacht zal ook vooral de bekendheid van de verhaalstof hebben meegespeeld. Terwijl verhalen over koning Arthur en Karel de Grote tot ons collectief geheugen behoren, zijn *Galien Rethore* en tal van andere middeleeuwse verhalen in de vergetelheid geraakt. En onbekend maakt onbemind.

In *Helden in harnas* willen we de vroegst gedrukte ridderverhalen de aandacht geven die ze ons inziens verdienen. Deze romans uit de vijftiende en zestiende eeuw vormen kostbare getuigenissen van middeleeuws cultureel erfgoed. Zonder de gedrukte overlevering van *Karel ende Elegast* zouden we bijvoorbeeld niet de volledige tekst van dit beroemde Middelnederlandse ridderverhaal kennen (zie hoofdstuk 1). Hoewel middeleeuwse verhalen zich ook al in de handschriftenperiode over taalgrenzen heen verspreidden, leverde de boekdrukkunst een belangrijke bijdrage aan de internationalisering van bepaalde verhaalstof. Veel ridderverhalen werden in korte tijd in verschillende West-Europese regio’s herdrukt. Antwerpen speelde als internationale handelsmetropool een belangrijke rol bij de verspreiding van deze ridderromans, zowel in het Nederlands als in andere talen (zie hoofdstuk 2). Sommige ridderverhalen die in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw van de persen rolden, werden bovendien soms tot in de negentiende eeuw in vrijwel ongewijzigde vorm herdrukt. Tegelijkertijd tekenden zich na de uitvinding van de boekdrukkunst nieuwe ontwikkelingen af in het genre van de ridderverhalen: auteurs begonnen

de grenzen van het genre te verkennen in veelvormigheid, omvang, ‘fan fiction’, sciencefiction en parodie. Ze maakten daarbij gebruik van verteltechnieken die hun wortels hebben in de vroegste volkstalige romans uit de twaalfde eeuw en die nog steeds het succes van menig Netflix-serie bepalen (zie hoofdstuk 3). Sommige van die romans kennen we vandaag de dag nog steeds, andere raakten op een zeker moment uit de gratie. De mechanismen die ten grondslag liggen aan het bewaren, verliezen, onthouden en vergeten van verhaalstof vormen het onderwerp van hoofdstuk 4. Zoals in het Besluit uit de doeken wordt gedaan, kende de populariteit van de ridder na de middeleeuwen pieken en dalen. Toch maken deze geharnaste helden steeds opnieuw hun comeback.

De wedergeboorte van de ridder begon al in de late middeleeuwen, toen de eerste ridderverhalen in druk verschenen. Galien Rethore is niet de enige van die ridderromans die de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience heeft kunnen verwerven. Tussen 2005 en 2019 heeft de bibliotheek de volgende zestiende-eeuwse boeken kunnen aankopen: *Ponthus ende Sydonie* (Antwerpen: Vanden Wouwere, 1564), de *Droeflijcken strijt opten berch vanden Roncevale* (Antwerpen: Van Ghelen, 1576), *Olivier van Castillen* (Antwerpen: Van Ghelen, 1576) en *Die Historie vanden stercken Hercules* (Antwerpen: Vorsterman, 1521-43), die bovendien de titelpagina van een andere tekst bevat: *Van Jason ende Hercules*.² De meeste van deze teksten zullen hedendaagse lezers niet zoveel zeggen, maar in de vijftiende en zestiende eeuw waren ze zeer populair, niet alleen in de Lage Landen, maar ook daarbuiten. Antwerpen speelde een belangrijke rol bij de verspreiding van deze ridderromans, zowel in het Nederlands als in andere talen. De door de Erfgoedbibliotheek verworven ridderromans zijn allemaal in Antwerpen gedrukt, net zoals het leeuwendeel van de Nederlandstalige ridderverhalen uit deze periode.

Elisabeth de Bruijn, Marie-Charlotte Le Bailly en Steven Van Impe

HOOFDSTUK 1

Ridderverhalen in de vijftiende- en zestiende-eeuwse Lage Landen

Elisabeth de Bruijn

*Vraie historie ende al waer
mach ic u tellen, hoorter naer!*

(Ik kan u een betrouwbaar en volstrekt waar verhaal vertellen,
Luister ernaar!³)

Dat zijn de openingsverzen van *Karel ende Elegast*, een van de meest gelezen middeleeuwse verhalen op de middelbare school in Nederland en België. Het verhaal begint met een scène waarin een engel Karel tot drie keer toe maant zijn bed uit te komen en uit stelen te gaan. De engel benadrukt steeds dat het om een opdracht van God gaat, maar Karel voelt er weinig voor. De eerste keer denkt hij dat hij de stem in zijn slaap hoorde en trekt zich er niets van aan. De tweede keer twijfelt hij aan de herkomst van de boodschap – het zou immers ook een boze geest kunnen zijn – en bedenkt hij allerlei tegenwerpingen. Waarom zou ik gaan stelen? Ik ben de rijkste en machtigste koning die er is, waarom zou God dit van mij vragen? Het vergt een derde oproep van de engel om Karel uit zijn bed en in de kleren te krijgen.

Onderzoekers hebben gewezen op de symbolische waarde van het getal drie (denk aan de drie-eenheid) om te verklaren waarom er drie aansporingen van de engel nodig zijn om Karel op gang te krijgen. Pas bij de derde keer neemt hij de opdracht serieus. De koning gaat uit stelen, omdat God het wil. Tijdens zijn nachtelijke avontuur ontmoet hij de mysterieuze ridder Elegast, een leenman die hij had verbannen. Wanneer ze besluiten in te breken bij Karels zwager Eggeric van Eggermonde, ontdekt Elegast dat deze een moord op Karel beraamt. De eigenlijke schurk, Eggeric, wordt ontmaskerd en de loyale vazal Elegast krijgt eerherstel.

Karel ende Elegast: bekend, maar atypisch

Het verhaal van *Karel ende Elegast* mag dan op grote bekendheid rekenen, toch is het binnen het genre van de Karelromans een vrij atypische vertelling. Het is bijvoorbeeld het enige verhaal waarin de koning, Karel de Grote, zélf de hoofdrol speelt. In veel andere Karelverhalen blijft de koning meer op de achtergrond, soms als rechtvaardig heerser, soms als een onbekwame vorst tegen wie zijn vazallen zelfs in opstand komen. In *Karel ende Elegast* is de koning zeker niet onfeilbaar – hij heeft immers ten onrechte zijn loyale vazal Elegast verbannen – maar hij komt tot het inzicht dat dit verkeerd was en herstelt zijn fout. Hoewel de koning in andere Karelromans een statisch personage is, maakt hij in *Karel ende Elegast* dus een ontwikkeling door. Dat was een van de redenen dat onderzoekers de tekst vanaf de negentiende eeuw als ‘roman’ in de moderne betekenis van het woord zijn gaan waarderen (zie daarvoor hoofdstuk 4).

Een andere opvallend kenmerk van *Karel ende Elegast* is zijn uiterst beknopte lengte, die de tekst buitengewoon geschikt maakt voor het onderwijs. Met nog geen veertienhonderd verzen vormt de tekst niet alleen een uitzondering binnen de Karelepiek, maar ook binnen de ridderliteratuur in het algemeen. Ook de verhaalstructuur is opmerkelijk. In veel ridderverhalen beleven de helden het ene avontuur na het andere. *Karel ende Elegast* heeft daarentegen een cyclische structuur (het verhaal begint en eindigt aan het hof van Karel) en daarbinnen vindt één afgeronde handeling plaats.⁴ Het verhaal is daarmee de absolute tegenpool van zestiende-eeuwse romans als de *Amadis*. Daarvan verschenen verspreid over vele jaren steeds nieuwe delen met avonturen die zowel de titelheld als zijn nakomelingen beleefden (zie hoofdstuk 3).

Middeleeuwse kritiek op *Karel ende Elegast*

Afbeelding 1: *Karel ende Elegast* (Delft: Jacob Jacobsz. van der Meer of Christiaan Snellaert, ca. 1486-1488)

Niet iedereen vond het verhaal van *Karel ende Elegast* even geslaagd: de veertiende-eeuwse Antwerpse stadsklerk Jan van Boendale was bijvoorbeeld van mening dat schrijvers zich moesten baseren op erkende geschiedkundige bronnen in het Latijn, en niet op verzinsels. Het idee dat Karel de Grote zou gaan stelen, vond hij belachelijk. In zijn *Lekenspiegel* schrijft hij:

*Men leest dat Karel voer stelen.
Ik zeg u zonder helen,
dat Karel nooit en stal!*

(Men leest dat Karel de Grote uit stelen ging. Ik kan u vertellen dat Karel nooit van zijn leven heeft gestolen.)⁵

Het verhaal over Karel de Grote en zijn vazal Elegast is vermoedelijk halverwege de dertiende eeuw op schrift gezet. In die periode werden de meeste ridderverhalen in verzen geschreven. Het rijm, de vele herhalingen en bepaalde stereotype formuleringen maken het verhaal goed te volgen voor een luisterend publiek.⁶ In de eeuwen daarna werden meer ridderverhalen in proza geschreven. Dat gebeurde eerder en op grotere schaal in het Frans en Duits dan in het Nederlands, waar de opkomst van het proza voor verhalende literatuur min of meer samenviel met de introductie van de boekdrukkunst in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw, ruim twintig jaar na Gutenberg. In de vijftiende eeuw nam bovendien de alfabetisering toe en konden meer mensen zelf ridderromans lezen. Het is echter te kort door de bocht om een een-op-eenrelatie te veronderstellen tussen rijm en voorlezen enerzijds en proza en zelfstandig lezen anderzijds. Beide vormen van receptie bestonden naast elkaar en veel verhalen werden zowel voorgedragen (uit het hoofd of voorgelezen uit een handschrift) als zelfstandig gelezen.

Er zijn weinig vijftiende-eeuwse handschriften met ridderromans uit de Lage Landen overgeleverd. Het genre leefde pas weer op aan het eind van de vijftiende eeuw, en wel in gedrukte vorm. Door het grote ‘gat’ in

Afbeelding 2: Een in stukken gesneden handschrift van *Karel ende Elegast*

de overlevering van zulke romans in deze periode lijkt de overgang van rijm naar proza veel abrupter te hebben plaatsgevonden dan in onze naburige taalgebieden.⁷ Enkele Middelnederlandse teksten die uit oudere handschriften bekend waren, verschenen eind vijftiende eeuw plots in druk, maar dan in proza. Het is dan ook opvallend dat *Karel ende Elegast* wél in verzen werd gedrukt, iets waarvoor tot op heden nog geen waterdichte verklaring is gevonden.⁸

De vroegste gedrukte uitgaven van *Karel ende Elegast* verschenen omstreeks